

Józef Charkot, Wojciech Gawroński

DZIEJE SZYBU REGIS

UWAGI WSTĘPNE

Wydrążony w XIV w. szyb *Regis*, najstarszy spośród funkcjonujących do dzisiaj w kopalni wielickiej, od 2012 r. pełni nową funkcję. Po kilkunastoletnim okresie, prowadzonych z przerwami, prac remontowo- adaptacyjnych, służy turystom jako „droga na świat” po zwiedzeniu niepowtarzalnego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego UNESCO, jakim jest tutejsza kopalnia. Jest to niezwykle ważne, choć nie jedyne przedsięwzięcie¹, które zapewni sprawną obsługę turystów masowo zwiedzających obecną trasę turystyczną wraz z ekspozycją muzealną, jak i nowo udostępniony rejon kopalni – Trasę Górniczą². Wielowiekowa historia szybu *Regis*, jego znaczenie w działalności górniczej oraz rozpoczęte „nowe życie”, polegające na wspieraniu turystycznego, muzealnego i leczniczego funkcjonowania kopalni wielickiej, dają podstawy do oddzielnego omówienia tego szczególnego obiektu.

Szyb *Regis*, zlokalizowany w centralnej części kopalni, przez ponad sześć wieków użytkowany był jako podstawowy trakt transportowy i komunikacyjny. W okresie staropolskim, gdy obowiązywał podział kopalni na trzy części: *Stare Góry*, *Nowe Góry* i *Góry Janińskie*, należał do *Starych Gór* (wraz z szybami *Górsko*, *Wodna Góra* i *Seraf*). W 1861 r. połączono *Stare* i *Nowe Góry*, nadając im oficjalną nazwę *Pole Wschodnie*, a *Góry Janińskie* przemianowano na *Pole Zachodnie*.

¹ Planuje się również przystosowanie do schodzenia na trasę turystyczną szybu *Paderewskiego*, który pełnił już taką funkcję w XIX w.

² Finalny etap jego technicznego uzbrojenia, konserwacji i adaptacji budynku nadszybia realizowany był w latach 2010-12 r. wraz z zabezpieczaniem wyrobisk nowej trasy turystycznej przy wsparciu środków unijnych.

Regis był jednym z najważniejszych spośród 26 szybów górniczych, zgłębionych w ciągu siedmiu wieków funkcjonowania żupy wielickiej. Od początku XVIII w., aż niemal do końca II wojny światowej, był głównym szybem wydobywczym. Dlatego z tym wyrobiskiem przez wiązało się wprowadzanie najnowszych rozwiązań technicznych i infrastrukturalnych³. Warto dodać, że w 1. połowie XVII w. sztygarem szybu *Regis* był geometra Marcin German, któremu zawdzięczamy sporządzenie najstarszych z zachowanych do dzisiaj, planów kopalni i miasta Wieliczki⁴.

Obiekt ten nie posiada odrębnej publikacji. Najważniejsze fakty z historii tego wyrobiska odnotowane zostały w dwóch fundamentalnych monografiach żup krakowskich⁵ oraz w licznych artykułach naukowych szczegółowo omawiających wybrane aspekty dziejów żupy wielickiej, jak początki górnictwa, rozwój przestrzenny kopalni, odwadnianie, architektura nadszybi i przemiany techniczne⁶. Wykonane w 1996 r. przez Wacława Jaworskiego i Roberta Kurowskiego „Studium historyczne szybu *Regis* w Wieliczce” miało charakter opracowania dokumentacyjnego, przeznaczonego dla potrzeb konserwatorskich planowanych prac górniczych i nie było przeznaczone do druku⁷. Jednocześnie szczegółowej analizie poddano uwarunkowania wynikające z budowy geologicznej⁸.

W opracowaniu wykorzystano różnorodne źródła historyczne. Szczególną wartość dla okresu staropolskiego mają protokoły rewizji żup krakowskich, przeprowadzanych co kilka lat przez komisarzy królewskich. Zadaniem ich było dokonanie inwentaryzacji majątku żup krakowskich oraz szczegółowe opisanie stanu technicznego przedsiębiorstwa. W zbiorach archiwalnych Muzeum Żup Krakowskich przechowywanych jest 8 oryginal-

³ Od początku XVIII w. nad szybem *Regis*, po raz pierwszy w kopalni wielickiej, instalowano najnowocześniejsze urządzenia wyciągowe, do niego też w pierwszej kolejności doprowadzone były tory kolei żelaznej - zarówno na powierzchni (do nadszybia), jak i podziemnej.

⁴ Zbiory Kartograficzne Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka (dalej: Zb. Kart. MŻKW), nr inw. VII/430-432 (plan poziomu I zaginął w czasie drugiej wojny światowej).

⁵ A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI - XVIII wieku (do 1772 roku)*, Wrocław - Warszawa - Kraków 1969; *Dzieje Żup Krakowskich, Wieliczka* 1988.

⁶ J. Piotrowicz: *Wypożyczenie górników i tereny eksploatacji w pierwszych wiekach górnictwa solnego w Polsce*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce” (dalej: „SMDŻ”), t. VII, Wieliczka 1978, s. 49 - 77; I. Markowski: *Zarys rozwoju przestrzennego kopalni wielickiej*, „SMDŻ”, tamże, s. 7 - 28; S. Brończyk: *Sposoby odwadniania stosowane w kopalni wielickiej (do 1870 roku)*, tamże, s. 91 - 107; K. Ochniak: *Architektura historycznych nadszybi w Wieliczce*, „SMDŻ”, t. XXIII, Wieliczka 2003, s. 109 - 139; Ł. Walczy: *Postęp techniczny w salinie wielickiej w okresie administracji austriackiej*, tamże, s. 53 - 83.

⁷ W. Jaworski, R. Kurowski: *Studium historyczne szybu Regis w Wieliczce*, 1996, mpis w Dziale Kultury Materialnej Górnictwa MŻKW.

⁸ *Budowa geologiczna i warunki hydrogeologiczne najbliższego otoczenia szybu Regis*, oprac. J. Stecka, J. Przybyło, Wieliczka 1996, mpis w Dziale Geologicznym Kopalni Soli „Wieliczka”.

nych egzemplarzy z lat 1608 – 1659⁹. Natomiast pozostałe, znajdujące się w zbiorach innych instytucji (m.in. Biblioteka Naukowa Uniwersytetu Lwowskiego, Ossolineum, Archiwum Akt Dawnych), dostępne są w Dziale Historycznym Muzeum Żup Krakowskich w formie mikrofilmów¹⁰. Podobną wartość mają „Protokoły konsultacyjne” i akta salinarne z czasów austriackich (1772 – 1918)¹¹ oraz nieliczne archiwalia z okresu międzywojennego (1918-39). Sięgnięto także do zbioru kartograficznego, przekazów ikonograficznych i dawnych fotografii¹² oraz opracowań Leona Cehaka i Antoniego Müllera¹³. Ponadto wiele istotnych informacji uzyskano w wyniku kwerendy w Archiwum Państwowym w Krakowie, w zespole akt Okręgowego Urzędu Górniczego¹⁴. Dodatkową wiedzę można pozyskać, względnie zweryfikować, studiując projekty techniczne przebudowy szybu oraz dokumentację powykonawczą kolejnych etapów zrealizowanych już prac¹⁵. Problematyka rewitalizacji szybu *Regis* stała się też tematem prac dyplomowych studentów Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie¹⁶.

Celem autorów jest przedstawienie dziejów najstarszego z czynnych szybów wielickich oraz spojrzenie oczami górnika i historyka na przemiany zachodzące w ciągu ok. 650 lat, z uwzględnieniem aspektów geologicznych, górniczych i technicznych. Szyb, który przez ostatnie półwiecze pełnił jedynie funkcję wentylacyjną, po zakończeniu prac remontowych został udostępniony turystom i rozpoczął nowy etap swojej działalności, przyczyniając się do rozwoju ruchu turystycznego wielickiej kopalni.

W pracy oddzielnie omówiono zagadnienia związane z budową i

⁹ Archiwum Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka (dalej: Arch. MŻKW); zob. K. Dziwik: *Katalog rękopisów Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka z lat 1518 – 1971*, Wieliczka 1988.

¹⁰ I. Pajdak: *Katalog mikrofilmów Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, Wieliczka 1987.

¹¹ M. Marynowski, L. Rzepka: *Inwentarz Akt Salinarnych Wieliczki i Bochni z lat 1772 – 1918 Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, Wieliczka 2004.

¹² R. Kurowski: *Katalog map górniczych Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, Wieliczka 1982; A. Mazur: *Katalog fotografii w zbiorach Muzeum Żup Krakowskich*, Wieliczka 2005, mpis.

¹³ L. Cehak: *Inwentarz Archiwum Salinarnego, t. I – IV*, ok. 1930, Zbiór rękopisów MŻKW, nr: 205 -208; A. Müller: *Historia saliny wielickiej*, Wieliczka ok. 1932, mpis, Muzeum Żup Krakowskich, Zbiory Specjalne (dalej: Zb. Spec. MŻKW), nr 883.

¹⁴ *Inwentarz akt Okręgowego Urzędu Górniczego w Krakowie (1854) 1872 – 1939 (1943)*, oprac. S. Mika, Warszawa 1965; S. Mika: *Okręgowy Urząd Górniczy w Krakowie i jego spuścizna aktowa 1872 – 1939*, „Archeion”, R. XXXVII (1962), s. 253 – 272.

¹⁵ *Dokumentacja powykonawcza przebudowy szybu „Regis” od zrębu szybu do poziomu I Bono*, 1998 r., mpis w KSW; *Dokumentacja powykonawcza przebudowy szybu „Regis” od poziomu I do III*, 2001 r., mpis w KSW; *Studium wykonalności dla projektu: Udostępnienie zabytkowych wyrobisk Kopalni Soli „Wieliczka” z wykorzystaniem odnowionego XIV-wiecznego szybu „Regis”*, Kraków 2005; *Dokumentacja powykonawcza dla przebudowy szybu „Regis” pomiędzy poziomem III i IV*, Wrocław 2005.

¹⁶ A. Charlecki: *Rekonstrukcja szybu Regis w K.S. Wieliczka*, 1998; Z. Baranik: *Analiza technologii rekonstrukcji zabytkowego szybu Regis w K.S. Wieliczka*, 2000.

wieloetapowym pogłębianiem szybu, problematykę jego długowiecznego funkcjonowania i związanym z tym koniecznych prac remontowych. Odrębny rozdział poświęcony został infrastrukturze powierzchniowej nad wyrobiskiem, głównie instalowanym urządzeniom wyciągowym. Ponadto przedstawiono zmiany nazwy wyrobiska, będące echem wydarzeń politycznych, a także współczesne prace rewitalizacyjne zakończone pełnym sukcesem.

BUDOWA I POGŁĘBIANIE SZYBU

Szyb *Regis* (czyli *Królewski*), ma niezwykle bogatą historię. Jego nazwa wskazuje, iż inwestorem był władca Polski Kazimierz Wielki (1333–70), a wykonawcą prawdopodobnie Hanko z Zakliczyna, który od króla w 1334 r. otrzymał przywilej na otwarcie nowego szybu solnego w Wieliczce¹⁷. Na podstawie badań historycznych ustalono, że uruchomienie szybu nastąpiło w połowie XIV w.

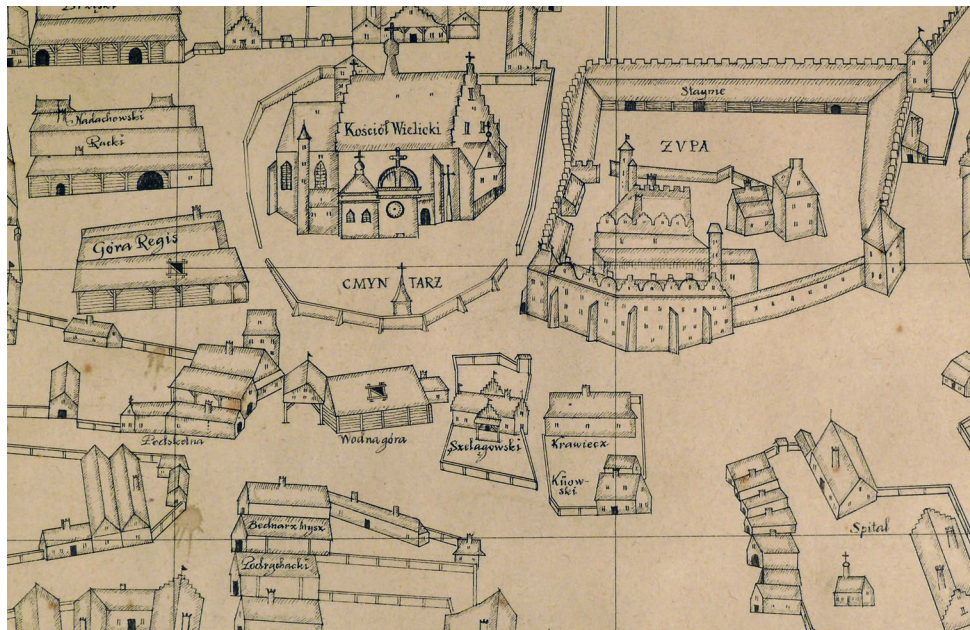
Szyb *Regis* jest jednym z kilku najstarszych szybów, dla których nie zachowały się dokumenty, pozwalające na wskazanie daty rocznej rozpoczęcia ich drążenia¹⁸. Podstawowym wskaźnikiem datującym to wyrobisko jest jego nazwa. Praktykowana w średniowieczu zasada nadawania imion szybom od nazwisk ich budowniczych lub inwestorów, przybliża czas zgłębiania szybu na okres panowania króla Kazimierza Wielkiego. Władca, będący właścicielem kopalni nie mógł być budowniczym, ale był zapewne inicjatorem tego ważnego i kosztownego przedsięwzięcia. Realizacją drążenia szybu zajęła się mieszczańska „spółka kapitałowa” na czele ze wspomnianym Hankiem, znanym wówczas specjalistą, który za zasługi w tej dziedzinie otrzymał w 1355 r. od Kazimierza Wielkiego godność bachmistrza żupy wielickiej. Przed tą datą została zapewne zakończona została jego budowa do głębokości obecnego pierwszego poziomu kopalni¹⁹. Oczywiście jest w związku z tym, iż w przeciwieństwie do później drążonych szybów, nie jest możliwe określenie czasu trwania prac, ani napotkanych niewątpliwie przy tym trudności technicz-

¹⁷ Zob. *Polski Słownik Biograficzny*, t. IX, 1960, s. 277.

¹⁸ Dotyczy to wszystkich szybów zgłębianych pod koniec XIII i w XIV w.: *Gieraszkowski* (Goryszowski), *Swadkowski*, *Świętosławski*, *Wodna Góra* i *Regis*; zob. J. Piotrowicz: *Wyposażenie górników i tereny eksploatacji w pierwszych wiekach górnictwa solnego w Polsce*, „SMDŻ”, t. VII, Wieliczka 1978, s. 66 – 75; J. Piotrowicz: *Żupy krakowskie w pierwszych wiekach rozwoju od połowy XIII do początku XVI wieku (w:) Dzieje żup krakowskich*, Wieliczka 1988, s. 120 – 121, 124.

¹⁹ Poziomy w kopalni wielickiej zaczęto wyróżniać dopiero w XVI w., kiedy to za pośrednictwem szybików uruchomiono eksploatację na większych głębokościach.

nych²⁰. Najstarsza informacja, określająca głębokość wyrobiska na 36 łatrów (ok. 60 m), pochodzi z 1642 r.²¹ Poniżej znajdowało się rzępie dla gromadzenia dużych ilości wód spływających po jego obudowie²². Dla usprawnienia transportu pionowego prace przedłużające otwór szybowy prowadzone były w kilku etapach, począwszy od lat 20. XVIII w. do drugiej dekady XIX w.

Fot. 1. Plan miasta Wieliczki (fragm.), M. German, 1638 r.

Zasadnicze zmiany w funkcjonowaniu szybu wprowadził znakomity mierniczy, później administrator kopalni wielickiej, Jan Gotfryd Borlach²³. Z jego inicjatywy nastąpiło rozdzielenie funkcji komunikacyjnych i transportowych w szybach centralnej części kopalni. W 1724 r. zrezygnowano z kierowania znacznej części załogi do pracy szybem *Regis*. Rolę tą przejął zmodernizowany szyb *Seraf*, wyposażony w 11 drabin²⁴. Natomiast *Regis* po-

²⁰ Powodowały one znaczne przedłużanie się prac, a czasem bywały nawet przyczyną zaniechania rozpoczętej inwestycji. Dotyczyło to przede wszystkim skutecznego przejścia z obudową przez kilkumetrową warstwę silnie zawodnionego gruntu, zwanego zydzem (później kurzawką).

²¹ Komisja z 1642 r., Bibl. Ossol. 3608 II, k. 30 (mf. 3/3).

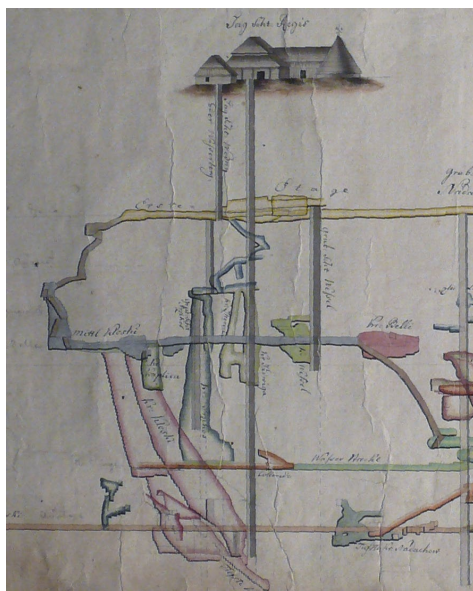
²² Problemy z odwodnieniem szybu nasilały się w XVII w. Rozwiązano je pod koniec tego stulecia, bijąc nową studnię odwadniającą i łącząc ją z szybem pochyłym chodnikiem (stulą). Szerzej problematykę odwadniania omówiono w następnym rozdziale.

²³ J. G. Borlach: *Leben und wirken...*, 1815, Arch. MŻKW, rkps, sygn.103; *Polski Słownik Biograficzny*, t. II, s. 339 – 340; W. Gawroński: *Słownik biograficzny wieliczczan*, Wieliczka 2008, s. 24 – 26.

²⁴ Komisja z 1730 r., BNUL, 432/III, k. 154-155 (mf. 12/4). W późniejszym okresie zaopatrzone go

między 1724 a 1730 r. poddano gruntownej przebudowie i pogłębieniu o 36 m (6 drabin)²⁵. Przy tej głębokości, sięgającej niemal 100 m, obsługiwany był nadal przez kierat polski. Kolejne przedłużenie rury szybowej już tylko o 19 m, sięgające do obecnego międzypoziomu *Bella*, zrealizowane zostało przed 1742 r.²⁶ Powiązane było z całkowitą przebudową budynku nadszybia i wprowadzeniem - po raz pierwszy w żupach krakowskich - kieratu saskiego²⁷.

Proponowane jeszcze przez Borlacha plany pogłębienia szybu do poziomu III nie zostały zrealizowane. Na przeszkodzie stanął wówczas wypływ wody nagromadzonej w komorze *Kloski Stare*²⁸. Powrócono do nich dopiero pod koniec XVIII w. Prace prowadzone w latach 1789-90 doprowadziły do osiągnięcia przez szyb poziomu stropu komory *Kloski Głębsze*, tj. głębokości około 190 m²⁹. Z tym etapem pogłębiania wiąże się wykonanie połączeń chodnikowych z bogatymi jeszcze w sól komorami *Kloski* i *Nadachów*.

Fot. 2. Przekrój kopalni w rejonie szybu Regis (fragm.), M. Lebzelter, XVIII w.

w wygodniejsze dla robotników schody. Taką funkcję pełnił do lat 70. XIX w. Zlikwidowany został w 1877 r. Parowe maszyny wyciągowe umożliwiły zjazd i wyjazd załogi z kopalni.

²⁵ Na tym odcinku zużyto 302 cembrzyny obudowy.

²⁶ Komisja z 1743 r., Bibl. Ossol. 3395/III, k. 152 (mf. 14/1).

²⁷ Komisja z 1743 r., Bibl. Ossol. 3395/III, k. 41 (mf. 14/1); Komisja z 1762-63 r., Bibl. PAN Kórn. 461, k. 74-75 (mf. 14/4).

²⁸ W. Jaworski, R. Kurowski: *Studium historyczne...*, s. 6.

²⁹ Ł. Walczy: *Rozwój przestrzenny i przemiany w technice eksploatacji w kopalniach Wieliczki i Bochni w początkowym okresie administracji austriackiej (1772 – 1809)*, „SMDŻ”, t. XXI, 2001, s. 126 – 127.

Według pośredniego przekazu³⁰, jeszcze pod koniec XVIII stulecia szyb osiągnął głębokość 201,6 m, tj. dotarł 4 m poniżej późniejszego poziomu piętego na którym, jako jedno z pierwszych wyrobisk rozpoznawczych, wybito wówczas poprzeczną *Kloski*. Kolejne pogłębienie o 15 m zrealizowane zostało przed 1811 r.³¹ Ostatnią fazę prac zaprojektowano w 1815 r.³² W wyniku jej realizacji przed 1818 r. uzyskano maksymalną głębokość szybu, wynoszącą 246 m poniżej zrębu. Osiągnięto więc poziom VI kopalni, przy czym końcowy 9-metrowy odcinek, zlokalizowany poniżej tej kondygnacji, pełnił funkcję rzepia³³. Przedłużanie poprzeczni *Kloski* na północ w 1868 r. doprowadziło do przebicia północnej granicy złoża i zatopienia dolnego odcinka szybu oraz dwóch najgłębszych wówczas poziomów kopalni (tj. V i VI)³⁴. Pulsacyjne wypływy wód z dużą domieszką skał ilastych, mające analogiczny przebieg jak w przypadku późniejszej katastrofy w poprzeczni *Mina*³⁵, doprowadziły do zamulenia dolnego odcinka rury szybowej. Po opanowaniu wycieku, na przełomie lat 70. i 80. XIX w. podjęto decyzję o skróceniu *Regisu* do poziomu V.

UTRZYMANIE RUCHU I PRACE REMONTOWE

Szyb *Regis*, jako bardzo ważny trakt transportowy i komunikacyjny, od początku swego istnienia aż do II wojny światowej, musiał być utrzymywany w dobrym stanie technicznym. Do początku XX w. podejmowane działania polegały głównie na wymianie zniszczonych wieńców obudowy drewnianej, a w XX stuleciu także na obserwacji i drobnych naprawach obudowy murowanej, w którą zaopatrzony został górny odcinek rury szybowej. Dla sprawnego jego funkcjonowania należało dbać również o wszystkie podszybia.

Już w XIV w., tuż po zgłębieniu, szyb *Regis* był najważniejszym wyrobiskiem górniczym kopalni wielickiej. Jako usytuowany najdalej od północnej

³⁰ W. Jaworski, R. Kurowski: *Studium historyczne ...*, s. 6.

³¹ A. Fischer: (b.t.) Mapa wyrobisk w rejonie szybów dziennych *Regis - Wodna Góra*, 1811 r., Zb. Kart. MŻKW, nr inw. VII/341.

³² J. Hrdina: *Plan Uiber die Sohlen Concentration aus dem Grubenschachte Nadachow und dem Tagschachte Regis nach Wodna Góra*, Zb. Kart. MŻKW, nr inw. VII/246,

³³ W. Jaworski, R. Kurowski: *Studium historyczne ...*, s. 6 – 7.

³⁴ W 1868 r. przystąpiono do kontynuacji prac w poprzeczni, zatrzymanych w 1790 r. stanowiącą decyzją administratora Wenzla v. Vernier. Podczas przedłużania wyrobiska w kierunku północnym doszło do kontaktu z wodonośnymi warstwami chodenickimi.

³⁵ W. Jaworski, R. Kurowski, J. Wiewiórka: *Geneza katastrofalnego wycieku w poprzeczni Mina*, „SMDŻ”, t. XVIII, 1994, s. 117 – 126.

granicy złoża i jednocześnie wysunięty najbardziej na wschód, miał dogodne warunki do nieskrępowanego rozprzestrzeniania podziemnych prac poszukiwawczych i eksploatacyjnych. Dodatkowym atutem było wybiecie jeszcze w XIV w. w bezpośrednim jego sąsiedztwie szybu *Wodna Góra*³⁶, którym odwadniano ten rejon kopalni. Zasolone wody stanowiły surowiec dla warzelni panwiowej³⁷. Dzięki bliskiej lokalizacji obu szybów, wyrobiska rozpoznawcze i eksploatacyjne w tym rejonie kopalni szybko otrzymały podziemne połączenia. Uzyskany dzięki temu obiegowy prąd powietrza ułatwiał penetrację górnictwem na znacznej przestrzeni, a szyb *Regis* obsługiwał pod względem transportowym i komunikacyjnym oba pola górnicze - własne i *Wodnej Góry*. Taki stan rzeczy utrzymywał się do początku XVI w. Wówczas oprócz tych dwóch szybów czynny był produkcyjnie jeszcze tylko piętnastowieczny *Seraf*³⁸. Pomimo ekstensywnego rozprzestrzeniania terenów eksploatacji w XVI, a zwłaszcza w XVII w., poprzez bicie nowych szybów, *Regis* w dalszym ciągu nie tracił swego znaczenia, umożliwiając wyciąganie dużej ilości urobku solnego z rozwijanej eksploatacji w głębszych partiach złoża. Jego rola została ugruntowana w XVIII w., kiedy to jako pierwszy był w kilku etapach pogłębiany do niższych kondygnacji kopalni. Przez kolejne dwa stulecia nad *Regisem* instalowano w pierwszej kolejności najnowocześniejsze urządzenia wyciągowe³⁹. Z nim skomunikowany była również najstarszy odcinek torów podziemnej kolei na poziomie III, a na powierzchni, w jego sąsiedztwie uruchomiono pierwszy młyn solny. Sytuacja uległa radykalnej zmianie po II wojnie światowej. Biura zarządu kopalni wraz z zapleczem technicznym przeniesione zostały ze zniszczonego Zamku Żupnego i otoczenia *Regisu* w rejon szybu Św. *Kingi*, do budynków wzniesionych w czasie okupacji.

Szyb *Regis*, jak z powyższego wynika, jako niezwykle ważny trakt transportowy i komunikacyjny, od początku swego istnienia aż do II wojny światowej, musiał być nieprzerwanie utrzymywany w dobrej „kondycji”. Uszkodzenia jakie pojawiały się w obudowie rury szybowej miały charakter mechaniczny. Powodował je nacisk górotworu, a także uderzenia transportowanego urobku i tarcie lin szybowych. Jednak ich pierwotna przyczyna tkwiła zwykle w osłabieniu drewna, spowodowanym oddziaływaniem wód podziemnych oraz przedostających się z powierzchni. Teren, na którym zgłębiany został

³⁶ Zlokalizowany był w odległości 60 m od szybu *Regis*, a więc w minimalnym odstępnie, stosowanym już od XIII w.

³⁷ Warzelnia tego typu funkcjonowała w Wieliczce do 1724 r.

³⁸ *Faksymile opisu żupy wielickiej i bocheńskiej z roku 1518*, Kraków 2000, k. 87.

³⁹ Rozwiązania te zostaną omówione w rozdziale dotyczącym infrastruktury powierzchniowej szybu.

szyb, położony jest w obniżeniu potoku *Srawa* (*Serafa*) i od początku był rejonem podmokłym. Ponadto 14 m poniżej powierzchni zalega 4-metrowej miąższości warstwa zawodnionych glin pylastych, która zapada pod kątem około 25° na południe. Dla ograniczenia spływu wód po obudowie szybu do rząpia, do XVIII w. utrzymywano od strony północno - wschodniej aż 3 do 5 studni, połączonych z rurą szybową stułami (sztolniami)⁴⁰. Zbierane nimi wody z górnego odcinka szybu regularnie wyciągano i kierowano do potoku *Serafy*. Te, które przedostały się do rury szybowej poniżej najgłębiej położonej stuły, ujmowano za pomocą rynienek instalowanych na obudowie szybu i kierowano do jego rząpia⁴¹. Takie rozwiązania były wystarczające do połowy XVII w. Stan obudowy *Regisu* do tego czasu, w przeciwieństwie do innych szybów, nie budził większych zastrzeżeń lustrujących kopalnię komisji królewskich. Uszkodzenia, stwierdzane głównie w górnym odcinku rury szybowej, były spowodowane, jak oceniali to komisarze, głównie przetarciem od lin wyciągowych i uderzeniami transportowanych ładunków⁴². Dodatkowo w tym rejonie obudowa przechodziła przez zawodnione warstwy, co powodowało nasilone procesy osłabiające wytrzymałość drewna. Stwierdzane uszkodzenia cembrzyn obudowy usuwane były na bieżąco, a co kilkadziesiąt lat dokonywano generalnej wymiany obudowy w całym szybie⁴³. Sytuacja uległa zdecydowanemu pogorszeniu w XVII w., kiedy to ujawniły się poważne zaniedbania w regularnym odwadnianiu szybu wspomnianymi studniami⁴⁴. Główna przyczyna leżała w braku opróżniania newralgicznej w tym procesie studni, zlokalizowanej na posesji sztygara Sebastiana Koszuckiego. Po jego śmierci zaniedbań dopuściła się jego rodzina, która zaniechała tej niezwykle ważnej czynności, pomimo pobierania za nią wynagrodzenia w wysokości 10

⁴⁰ Chodnik z upadem umożliwiającym grawitacyjny spływ wody od szybu do studni, lokowany poniżej warstwy kurzawki, często w połowie głębokości szybu. Niektóre szyby (np. *Janina*, *Leszno*) miały studnie sięgające aż do głębokości dna (rząpia) szybu.

⁴¹ Od XVII w. przy niektórych szybach rząpia budowane były tuż obok dna szybu. Takie rząpie zostało okryte i udokumentowane podczas przebudowy szybu w 1998 r. Obudowane było drewnem, łączenia belek uszczelnione konopiami. Znajdowała się w nim drewniana łąta do pomiaru poziomu wody. Podobne rząpie stwierdzono 10 lat wcześniej, podczas przebudowy szybu *Daniłowicza*.

⁴² Konstrukcja kieratu polskiego z ciernie nawiniętą i wędrującą po wale liną sprawiała, iż w końcowym etapie wyciągania ładunku znajdował się on wraz z liną tuż przy jednej ze ścian obudowy szybu. Taki stan rzeczy powodował ocieranie liny i ładunków o wieńce obudowy w górnym odcinku szybu.

⁴³ Komisja z 1614 r., Arch. MŻKW, rkps, sygn. 3, k.3-3v; Komisja z 1620-22 r., Arch. MŻKW, rkps, sygn. 4, k.21; Komisja z 1631 r., Arch. MŻKW, rkps, sygn. 7, k. 9-9v. Przed lustracją z 1631 r. została wymieniona obudowa w górnej części szybu, a na wiosnę 1632 r. zaplanowano prace na pozostałym jego odcinku.

⁴⁴ Komisja w 1646 r., Bibl. Ossol. 218/II, k. 42 (mf. 3/7) oceniła szyb jako bardzo mokry z powodu bagnisk przy szybie. W podobnym stanie widzą go następne lustracje królewskie, m. in. Komisja z 1685 r., Bibl. Czart. 1022, k. 4 (mf. 7/7).

beczek soli szybikowej rocznie. Wobec braku możliwości wygegzekwowania tej niezwykle ważnej powinności, komisarze w 1685 r. zalecili wybite nowej studni i stuły⁴⁵. Otwór studni zlokalizowano w rogu budynku nadszybia, w odległości około 18 m od osi szybu⁴⁶. Inwestycja ta została zrealizowana w 1690 r., po jej ponownym uzasadnieniu przez lustrującą wówczas kopalnię kolejną komisję królewską⁴⁷. Dopływ wód do studni nie był jednak zbyt wielki, skoro do jej opróżniania wystarczał kołowrót ręczny zaopatrzony w drewniany kubeł⁴⁸. Pomimo tego zastosowane rozwiązanie poprawiło zdecydowanie żywotność obudowy szybu⁴⁹, wymagało jednak stałej i kosztownej konserwacji zarówno stuły, jak i studni⁵⁰. Późniejsze zaniedbania w tej dziedzinie sprawiły, że w 1717 r. do wymiany zakwalifikowano aż 261 cembrzyn obudowy⁵¹. Poważne zastrzeżenia budził także stan techniczny studni i stuły. Komisarze opisujący wówczas zagrożenie szybu wyodrębnili trzy rodzaje szkodzących mu wód: górną przesiakającą za obudową i przedostającą się do rząpia pod szybikiem *Nadachów*, podskórną, która rynnami sprowadzana była do rząpia oraz pochodzącą z nieopróżnianej studni przyszybowej⁵². Utrzymywanie w należytym stanie technicznym stuły i studni oraz regularne jej opróżnianie sprawiły, iż w 1724 r. nowo wyprawione rząpie przyszybowe na poziomie I było puste i zamienione zostało na magazyn łożu⁵³. Wyrażna poprawa sytuacji, osiągnięta w krótkim czasie, była efektem przede wszystkim systematycznego porządkowania gospodarki żupnej prowadzonego przez J. G. Borlacha⁵⁴.

Nowe problemy pojawiły się po pierwszym pogłębieniu szybu, zrealizowanym przed 1730 r. Wykonano wówczas przy nim dwa rząpia i zaopatrzono w pompę lutniową dla sprawnego napełniania bulg transportujących wodę na powierzchnię⁵⁵. Pomimo wymiany 368 cembrzyn obudowy, już w 1733 r. komisja stwierdziła konieczność przeprowadzenia „reparacji” w samych szybie, jak i w stule. Kolejne lustracje królewskie zwracały szczególną uwagę

⁴⁵ Komisja z 1690 r., BNUL 430/III, k. 48v, 56 (mf. 8/2).

⁴⁶ *Grund Riss vom dem Berg Regis mit denen angränzenden Gründen*, 1745 r., Zb. Kart. MŻKW nr inw. VII/524; (bt.) Przekrój szybu dziennego *Regis*, 1781 r., tamże, nr inw. VII/2107.

⁴⁷ Komisja z 1698 r., Bibl. Kór. 841, k. 26v (mf. 9/2).

⁴⁸ Nad studniami transportującymi duże ilości wód lokowano zwykle kierat konny (gapłowy), wyposażony w bulgę, Komisja z 1714 r., BNUL 430/III, k. 435 (mf. 10/5).

⁴⁹ Komisja z 1703 r., BNUL 430/III, k. 251v (mf. 10/1).

⁵⁰ Komisja z 1709 r., BNUL 430/III, k. 299v-300 (mf. 10/2); Komisja z 1714 r., BNUL 430/III, k. 435 (mf. 10/5).

⁵¹ Komisja z 1717 r., BNUL 431/III, k. 53v-54 (mf. 10/6).

⁵² Tamże.

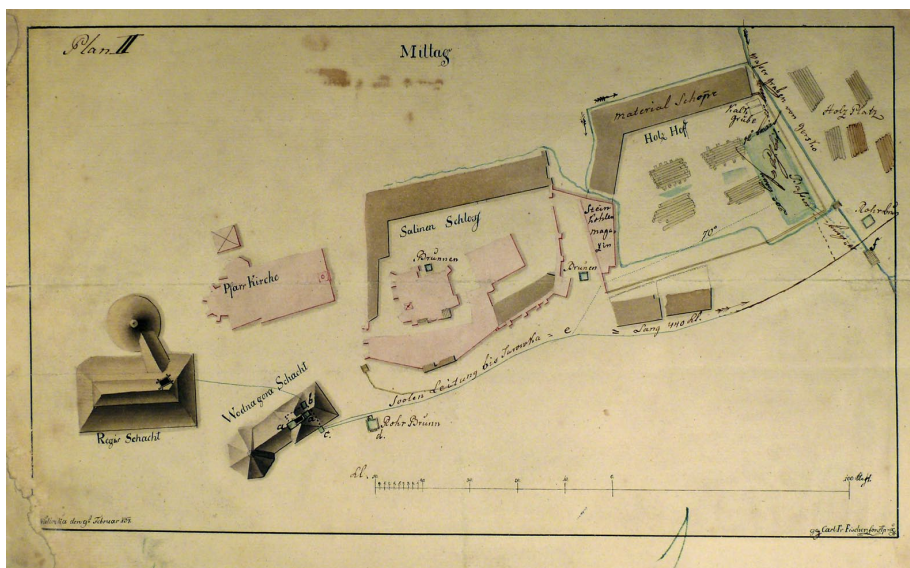
⁵³ Komisja z 1724- 1725 r., BNUL 432/III, k. 39 (mf. 11/6).

⁵⁴ W latach 1717-23 pełnił funkcję głównego mierniczego kopalni.

⁵⁵ Komisja z 1730 r., BNUL 432/III, k. 171 (mf. 12/4).

na stan tych wyrobisk i ich zaplecza. Wynikało to ze strategicznego znaczenia szybu w osiemnastowiecznym systemie transportowym kopalni. Wymowny jest między innymi zapis komisji uczyniony w 1763 r.: „Szyb Regis, tego osobliwszy ies Dozor i Inspekcyja...”⁵⁶.

Także administracja austriacka dbała o właściwe jego utrzymanie. Podyktowane to było zarówno w dalszym ciągu ważną rolę w wyciąganiu soli, jak i znacznych ilości wód przedostających się rurą szybową oraz gromadzących się w rozległych komorach *Kloski*, sąsiadujących z północną granicą złoża. W 1784 r. szybem *Regis* wyciągano od 50 do 150 bułg (tj. 45-135 m³) solanki tygodniowo. Wylewano ją do usytuowanych tuż przy zrębie rząpi, skąd rynkami drewnianymi grawitacyjne odprowadzana była poza obręb klety szybowej i dalej do potoku *Serafy*. Mniejszy i bardziej równomierny był wówczas dopływ wód do studni przyszybowej, wynosił bowiem średnio 120 wiader na tydzień⁵⁷. Po 1818 r. wszystkie migrujące szybem wody kierowane były do pogłębionej wówczas do poziomu VI *Wodnej Góry*⁵⁸. Jednak w dalszym ciągu utrzymywano przy *Regisie* stułę i studnię. Pilnie obserwowano stan wyrobiska, w którym oprócz butwienia drewna dochodziło do przesunięć i skręcania górnego odcinka rury szybowej⁵⁹.

Fot. 3. Klety szybowe Regis i Wodna Góra, K. Fischer, 1834 r.

⁵⁶ Komisja z 1762 – 1763 r., Bibl. PAN Kraków 461, k. 202 (mf. 14/4).

⁵⁷ W. Jaworski, R. Kurowski: *Studium historyczne...*, s. 8.

⁵⁸ J. Hrdina: *Plan Uiber ...*, 1815 r., Zb. Kart. MŻKW, nr inw. VII/246.

⁵⁹ R. Saulenfels: *Plan Uiber die Verschiebung des Tag und Fahrtschachtes Regis und der Aufeinander folge der Gebirgsschichten*, 1840 r. Zb. Kart. MŻKW, nr inw. VII/715.

Zasadnicze zmiany w sposobie funkcjonowania szybu nastąpiły po 1861 r. Zainstalowana na powierzchni, dużo wydajniejsza od kieratu węgierskiego, maszyna parowa w krótkim czasie mogła usunąć wody gromadzące się w 9 - metrowym rzępiu, usytuowanym poniżej poziomu VI. Następstwem takiego rozwiązania była likwidacja zbędnej *Wodnej Góry* oraz kosztownych i uciążliwych w utrzymaniu stupy i studni przy *Regisie*. Poszerzono prześwit rury szybowej z 3,3 x 2,3 m do 3,97 x 2,66 m, dodając, do funkcjonujących od lat 40. XVIII w. dwóch przedziałów transportowych, trzeci - komunikacyjny⁶⁰. Kolejny generalny remont wyrobiska przeprowadzono w latach 1902 - 1903⁶¹. Dla uniknięcia uciążliwych, powtarzających się co pewien czas, wymian elementów obudowy górnej części rury szybowej, niszczonych oddziaływaniem wód powierzchniowych i podskórnych, 23 metrowy odcinek wyposażono w obudowę murowaną z cegły o przekroju beczkowym, a na pozostałym wymieniono obudowę drewnianą. Taki stan utrzymany był do 1995 r. Po długoletniej przerwie w funkcjonowaniu szybu, przystąpiono do jego rewitalizacji⁶².

URZĄDZENIA SZYBOWE I INFRASTRUKTURA POWIERZCHNIOWA

Nie zachowały się informacje pisane, ani przekazy ikonograficzne dotyczące infrastruktury powierzchniowej dla pierwszego okresu funkcjonowania szybu. Nie ulega jednak wątpliwości, iż jako wyrobisko niezwykle ważne w całokształcie funkcjonowania kopalni, wyposażany był w zabudowania i urządzenia wyciągowe adekwatne do aktualnych potrzeb oraz najnowszych możliwości postępu technicznego. W okresie drążenia stała nad nim zapewne niewielka szopa drewniana oraz kołowrót napędzany ręcznie, tzw. haspel. W chwili uruchomienia produkcji urządzenie wyciągowe, by móc podnosić białany solne, zamienione zostało zapewne na - stosowane powszech-

⁶⁰ Tamże; *Tarcze szybowe w kopalni soli w Wieliczce*, 1922 r., Zb. Kart. MŻKW, nr inw. VII/872. Przedziały transportowe posiadały prześwit o wymiarach 2,66 x 1,26 m, przedział komunikacyjny: 2,66 x 1,45 m.

⁶¹ Tamże. Według danych z inwentaryzacji wykonanej w połowie lat 90. XX w. odcinek murowany sięgał do głębokości 27,1 m. Informuje o tym drewniana tablica umieszczona za obudową szybu na wysokości poziomu IIIn, a znaleziona w lutym 1999 r. podczas ostatniej przebudowy szybu, o następującej treści: „Szczęść Boże! Wyprawa szybu Franc. Józefa I rozpoczęto dn. 25 lipca w r. 1902 za p. radcy Ant. Millera, nadzarząd. Jul. Ditzego, zarządcy Jana Bartusia, majstra Piotr. Kozubskiego i podmajstr. Józefa Palucha...”, dalej wymienia nazwiska 8 cieśli i 10 pomocników

⁶² Prace rewitalizacyjne omówiono w oddzielnym rozdziale.

nie w XIV w. - koło deptakowe. Budynek nadszybia był na tyle obszerny, iż znajdowało się w nim miejsce także na magazyn dla wydobywanej soli. Wprowadzane w żupach krakowskich od połowy XV w. konne kieraty trybowe, nazywane przez współczesnych badaczy „polskimi” (w odróżnieniu od późniejszych: „saskich” i „węgierskich”), znalazły niewątpliwie szybko swoje zastosowanie także nad szybem *Regis*. Pierwsza wzmianka o pracy takiego urzędnika pochodzi z 1490 r.⁶³ To rozwiązanie wymagało z kolei znacznego powiększenia budowli nadszybia. Najstarszy, zachowany jego opis pochodzi dopiero z XVI w. Zawdzięczamy go relacjom wizytujących kopalnię komisarzy królewskich. Pod koniec tego stulecia „Góra Regis, którą zowią Starą” posiadała „... szopę wielką dobrze zbudowaną, przy szopie izdebkę, drzwi i 3 okna, piec kaflowy, ławy. Komnatę z drzwiami, 1 okno. Komorę do ważenia soli z drzwiami”⁶⁴.

W połowie XVII w. oprócz cytowanego wyposażenia mieszkania hutmańskiego i komnaty szafarza w budynku nadszybia wygospodarowano miejsce na żłób i drabinki na siano dla 4 par koni oraz pojemnik na owies, korab koński i ciesielski, a w pomieszczeniu do ważenia soli znajdowały się wagi szafarskie z oprzyrządowaniem. Do klety wiodła furta na żelaznych zawiasach z zamkiem. Obok niej usytuowano magazyn soli beczkowej⁶⁵. W drugiej połowie XVII stulecia pojawia się oprócz tego odrębna kleta na sól twardą, stajnia dla koni „nagórnych” oraz „komórka na chowanie łoju”, a wśród wyposażenia dodatkowa waga do ważenia lin⁶⁶. Całe zaplecze szybowe mieściło się wówczas w zespole trzech budynków. W ich skład wchodziła kleta na sól twardą, kleta na sól beczkową i budynek nadszybia (kleta kieratu)⁶⁷.

Na przełomie XVII i XVIII w. cała infrastruktura naszybowa została ulokowana w dwóch budowlach. W pierwszym - budynku nadgórnym, oprócz kieratu mieściło się mieszkanie hutmańskie, kleta beczkowa, kletka do ważenia lin, pomieszczenia do „chowania łoju”. Tu, obok kieratu polskiego nad otworem szybowym, zlokalizowany był również haspel nad studnią odwadniająca oraz dwa zbiorniki (rząpia), z których wyciąganą szybem wodę grawitacyjnie odprowadzano poza obręb budynku podziemnymi rynnami. Druga budowla „wielka kleta na sól twardą z dachem bez ścian” w swym obrębie

⁶³ J. Piotrowicz: *Rozwój żup krakowskich w średniowieczu* (w:) *Dzieje żup krakowskich*, Wieliczka 1988, s. 150.

⁶⁴ *Akt komisarski przy odbieraniu żup krakowskich...* 11 IV 1592 r., Bibl. Czart., rkps, sygn. 1020/IV, k. 28 (mf. 2/1).

⁶⁵ Komisja z 1658 - 59 r., Arch. MŻKW, rkps, sygn. 9, k. 56.

⁶⁶ Komisja z 1670 r., BNUL 429/III, k. 201-202, (mf. 6/1); Komisja z 1672 r., BNUL 429/III, k. 345v - 346 (mk. 6/4).

⁶⁷ M. German: (b.t.) Mapa miasta Wieliczki, 1638r., Zb. Kart. MŻKW, nr inw. VII/430.

mieściła także piętrową, podpiwniczoną „kamienicę skarbową”⁶⁸. W XVIII w. (do pierwszego rozbioru) szyb zgodnie ze swoją nazwą był w szczególności sposób oznakowany. Na sztybrze (wywietrzniku) w dachu klety szybowej, obitym blachą, umieszczone były insygnia i korona królewska, a nad bramą wejściową - herb królewski malowany na drewnianej tablicy⁶⁹.

W 1742 r., w związku z pogłębieniem szybu i instancją kieratu saskiego⁷⁰, wzniesiono nowy budynek nadszybowy. Posadowiony został na fundamentach murowanych, na planie prostokąta o wymiarach około 68 x 33 m. Ściany obite zostały grubymi fosztami. Otoczenie budynku wyłożono brukiem z kamienia⁷¹. Wprowadzenie w 1790 r.⁷² kolejnej modyfikacji urządzenia transportowego, tj. kieratu węgierskiego, nie spowodowało zmiany konstrukcji budynku. Po przejściu kopalni przez zaborcę w 1772 r. zapewne usunięto jedynie wspomniane detale związane z władzą królewską w żupie. Dopiero po pogłębieniu szybu do poziomu VI, tj. pod koniec drugiego dziesięciolecia XIX w., przeprowadzono generalną modernizację tego rejonu. Nowy kierat umieszczony został w rotundowej budowli, o średnicy 23 m, przykrytej wysokim stożkowym dachem. Nad szybem postawiono budynek w rzucie o kształcie prostokąta 26 x 22 m. Miał on czterospadowy, łamany dach⁷³. W latach 30. XIX w. tę część budowli powiększono dwukrotnie, przedłużając ją w kierunku wschodnim⁷⁴. Taki stan utrzymywany był do czasu wymiany urządzenia wyciągowego na maszynę parową. W związku z decyzją c.k. Ministerstwa Skarbu, z dnia 27 VII 1859 r., o sfinansowaniu montażu maszyny parowej o sile 40 koni do wyciągania soli i czerpania wody, wstrzymano ruch w szybie. Drewno z rozbiórki klety i kieratu sprzedano na licytacji. Nowe, murowane nadszybie wzniesiono do jesieni 1860 r., natomiast maszyna parowa rozpoczęła regularną pracę 2 IX 1861 r.⁷⁵ Nieco wcześniej – 13 VII 1861

⁶⁸ Inwentarz żup krakowskich ..., 1714 r., BNUL 430/III, k. 422-423v (mf. 10/5).

⁶⁹ Tamże; Komisja z 1709 r. BNUL 430/III, k. 327 (mf. 10/2); Komisja z 1717 r., BNUL 431/III, k. 29v (mf. 10/6).

⁷⁰ Wielu autorów datuje wprowadzenie tego kieratu na lata 30. XVIII w. Analiza protokołów komisji królewskich wskazuje, iż należy to wydarzenie wiązać z 1742 r.

⁷¹ Komisja z 1762 r., Bibl. PAN Kórnik 461, k. 74 (mf. 14/4); *Grund Riss von dem Berg Regis mit denen angränzenden Gründen*, 1745 r., Zb. Kart. MŻKW, nr inw. VII/524.

⁷² Ł. Walczy: *Postęp techniczny...*, t. XXIII, s. 64; A. Fischer: *Grund und Profil = Riss der Tag = Gegend durch welche die Angetragene Wasser Leitung in Röhren von den Lednicher Teuchen in die Stadt Geleitet werden Könte*, 1801r., Zb. Kart. MŻKW, nr inw. VII/556.

⁷³ K. Feyseyen: (bt.) Projekt rurociągów wodnych od stawów lednickich do miasta Wieliczki, 1835 r., Zb. Kart. MŻKW, nr inw. VII/558.

⁷⁴ K. Fischer: (bt.) Przebieg ciągu solankowego od szybu *Regis* do warzelni na Turówce, 1834 r., Zb. Kart. MŻKW, nr inw. VII/557.

⁷⁵ Ł. Walczy: *Postęp techniczny...*, t. XXIII, 2003, s. 67. Trzy lata wcześniej, 30 VIII 1858 r., uruchomiono maszynę parową nad szybem *Henryk Jarosław* w kopalni siarki w pobliskich Swoszowicach, zob. L. Cehak, *Inwentarz...*, t. IV, s. 156-157, 166, 168, 171, 174, 184 i L. Rzepka, *Kopalnia siarki w*

r. - odbyła się uroczystość poświęcenia maszyny parowej i zmiany nazwy szybu. Z tej okazji na budynku umieszczono transparent z napisem w języku niemieckim: „Niech żyje Jego Cesarska Mość Najłaskawszy Cesarz Franciszek Józef I” oraz „chronograf”: złote litery na czarnym tle, czytane jak cyfry rzymskie dawały w podsumowaniu liczbę 1861 – czyli datę roczną⁷⁶. Kilka miesięcy później, 14 X 1861 r., miało miejsce uroczyste poświęcenie i oddanie do eksploatacji odcinka torów kolejowych od stacji Wieliczka do szybu *Cesarza Franciszka Józefa I*, o łącznej długości 1390 m. Wagony do szybu podciągano końmi, a z powrotem opuszczano grawitacyjnie (od 1 VII 1889 r. zaprowadzono ruch lokomotywą)⁷⁷.

W 1877 r. firma Danek z Pragi zainstalowała dodatkową maszynę parową przeznaczoną tylko do wyciągania wody⁷⁸. Budowla nadszybia składała się z pomieszczenia właściwego nadszybia, hali maszyn, kotłowni i składu opału. Postawiono przy niej od strony zachodniej 32 metrowy komin⁷⁹. W 1892 r., w związku z instalacją nowocześniejszej maszyny parowej do transportu soli⁸⁰, nad dachem budynku umieszczono murowaną, obitą deskami, wieżę wyciągową⁸¹.

W tym samym roku zbudowano z cegły i kamienia dwupiętrowy młyn solny, łączący się z piętrowym magazynem soli. Oba budynki pokryto papą. Na parterze zainstalowano maszynę parową, poruszającą urządzenie mechaniczne młyna i urządzono pokój inspekcyjny dla dozorczy. Od strony zachodniej w małej przybudówce murowanej zlokalizowano sanitariaty. Młyn uruchomiono 22 VIII 1891 r.⁸²

Maszyna o napędzie parowym funkcjonowała nad szybem do 1909 r. Po gruntownej modernizacji nadszybia⁸³ i ustawieniu nowej, o metalowej konstrukcji wieży wyciągowej, 23 IX 1912 r. nastąpił rozruch pierwszej w

Swoszowicach 1786 – 1887, „SMDŻ”, t. XXVIII, Wieliczka ..., s.

⁷⁶ M. Seykotta: *Notaty do historii kopalni soli i miasta Wieliczki*, Arch. MŻKW, rkps, sygn. 82, k. 110-115 (m.in. szczegółowy opis uroczystości).

⁷⁷ M. Marynowski: *Rozwój naziemnego transportu kolejowego w Wieliczce*, „SMDŻ”, t. XXIII, 2003, s. 100 – 104.

⁷⁸ Inwentaryzacja saliny wielickiej: *Szyb wyciągowy Cesarz Franciszek Józef I*, 1908 r., Zb. Kart. MŻKW, nr inw. VII/2195.

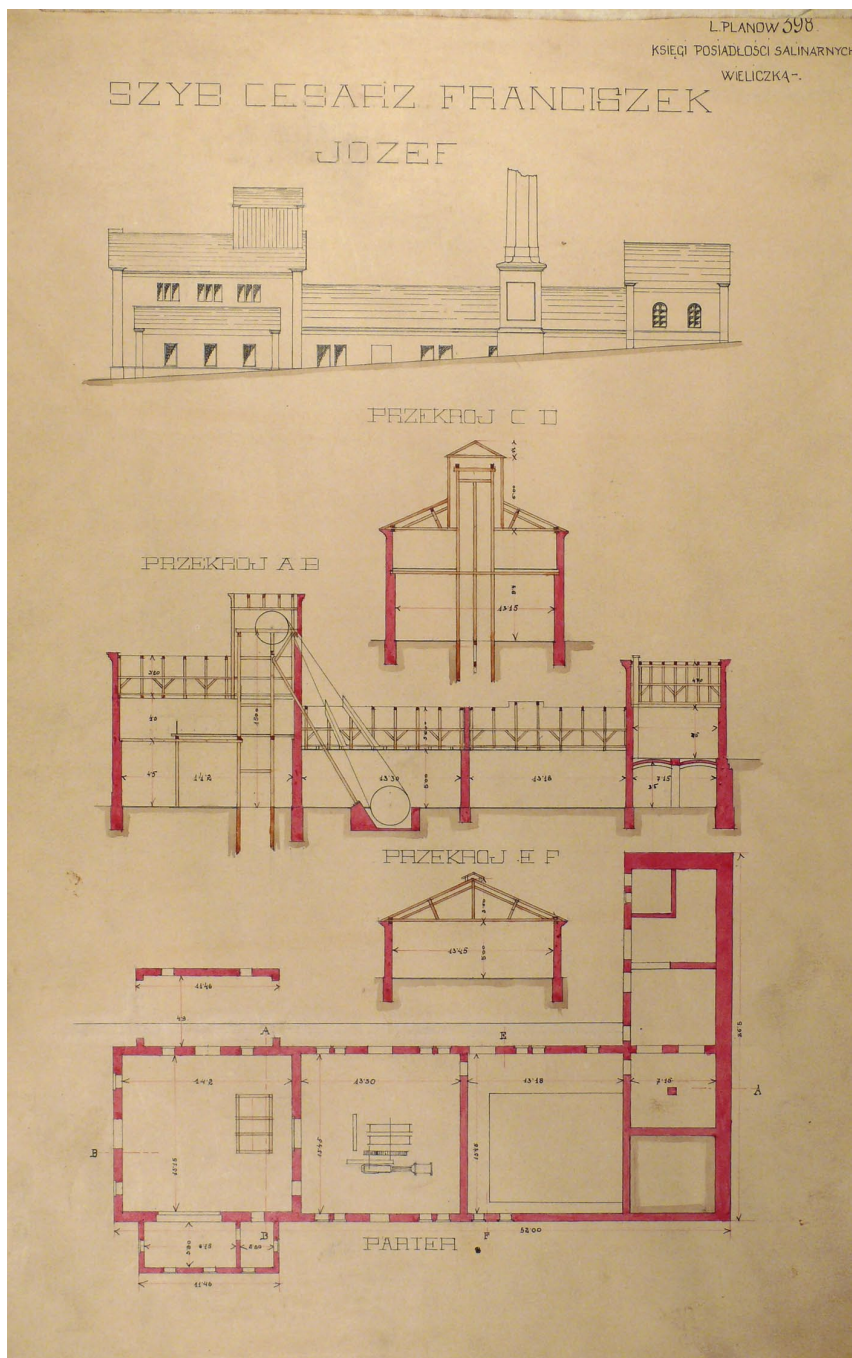
⁷⁹ K. Ochniak: *Architektura nadszybi...*, t. XXIII, 2003, s. 126.

⁸⁰ Ł. Walczy: *Postęp techniczny...*, t. XXIII, 2003, s. 67-68.

⁸¹ Inwentaryzacja saliny wielickiej..., Zb. Kart. MŻKW, nr inw. VII/2195; J. Czernecki: *Szyb cesarza Franciszka Józefa I*, 1907 r., Zb. Spec. MŻKW, nr 1672/4, A. Müller: *Historia...*, s. 130, 153; K. Ochniak: *Architektura nadszybi...*, s. 123.

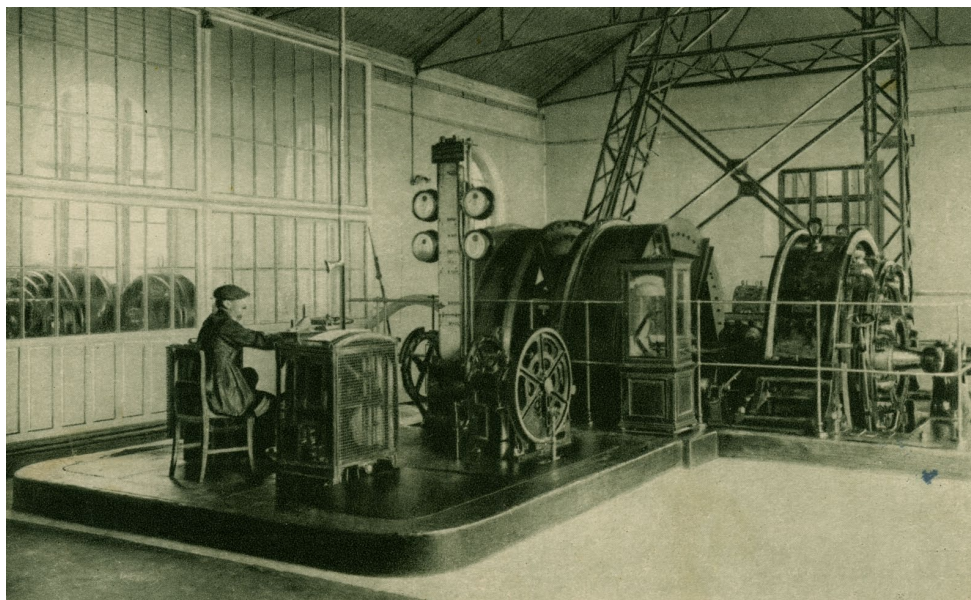
⁸² Inwentaryzacja saliny wielickiej: *Młyn solny przy Szybie Cesarz Franciszek Józef I*, 1908 r., Zb. Kart. MŻKW, nr inw. VII/2196.

⁸³ K. Ochniak: *Architektura nadszybi...*, s. 124 - 125, 127.

Fot. 4. Plan budynku nadszybia, 1908 r.

kopalni elektrycznej maszyny wyciągowej⁸⁴. W aktach Okręgowego Urzędu Górniczego w Krakowie zachował się szczegółowy opis, sprowadzonych z Przybramu, lin: „... okrągłe z lanej stali teźowanej, każda składa się z ośmiu zwojów, każdy zwój po siedem drutów, wewnątrz liny jest dusza konopiana o średnicy 15,7 mm, średnica całej liny wynosi 24,1 mm, ciężar 1 metra liny wynosi 1,67 kg.”⁸⁵. Głębokość najniższego poziomu szybu *Franciszek Józef* wynosiła 197,7 m od wieńca dniowego (zrębu), oddalenie osi tarcz linowych ponad wieńcem dniowym - 21 m, średnica bębnow i tarcz linowych - 2,8 m, oddalenie od osi szybu do osi bębnow - 15 m. Klatka miała udźwig 6 ludzi⁸⁶. Warto dodać, że już w 1909 r., szyb był przygotowany jako rezerwowo do wywożenia turystów „w razie zasłabnięcia”⁸⁷.

Fot. 5. Elektryczna maszyna wyciągowa, 1922 r.

Przeprowadzona w 1932 r. inwentaryzacja całego przedsiębiorstwa, zawiera m.in. opis obiektu wraz z wymiarami⁸⁸. Natomiast inspekcja Okręgowego

⁸⁴ Ł. Walczy: *Postęp techniczny...*, s. 68 - 69.

⁸⁵ AP Kr., sygn. OUG Kr. 43, 1912 r., k. 1137.

⁸⁶ Tamże, k. 1138.

⁸⁷ AP Kr., sygn. OUG Kr. 37, 1909 r., k. 1473 - 1475.

⁸⁸ *Szczegółowy spis inwentarza Państwowej Żupy Solnej w Wieliczce na dzień 30 czerwca 1932 r.*, Arch. MŻKW, Akta z okresu międzywojennego, sygn. 47, k. 2, 21: „Budynek nadszybia Regis składający się z właściwego nadszybia jednopiętrowego dł. 15,8 m, szer. 14,7 m, wys. 9,5 m oraz budynków parterowych na lokal maszyn dł. 22,2 m, szer. 14,7 m, wys. 5,6 m, skrzydła południowego suterynami wraz

Urzędu Górniczego w Krakowie z 1937 r. zaleciła wymianę belek szybowych (rozpory) na przestrzeni od powierzchni do głębokości 40 m, naprawę obudowy pomiędzy poziomami IV i V oraz remont urządzeń sygnalizacyjnych; stan szybu i podszybi na III i IV poziomie uznano za zadawalający. Ponadto zarządzono czyszczenie i malowanie mlekiem wapiennym, pokostem z sadzą lub innymi farbami „rdzochronnymi” wszystkich wież szybowych, jak również dachów nad warzelnią i oczyszczalnią solanki, co dwa lata⁸⁹.

Ostatni opis szybu *Regis* wraz z towarzyszącą mu infrastrukturą zawiera plan ruchu wielickiej Żupy Solnej na lata 1938-39⁹⁰. Kopalnia posiadała wówczas 9 szybów. W trzech z nich: *Regis*, *Górsko*, *Kingi* pracowały elektryczne maszyny wyciągowe, a w dwóch: *Daniłowicza* i *Kościuszki* – maszyny parowe. Szyb wydobywczy *Regis* sięgał 197,709 m głębokości, o przekroju prostokątnym 4,25 x 2,55 m w świetle, z obudową murowaną do głębokości 27,1 m, poniżej drewnianą. Posiadał kierownice (prowadniki) drewniane boczne, zamocowane na drewnianych dźwigarach szybowych oraz klatki żelazne jednopiętrowe na 1 wózek zawieszone na linach stalowych o średnicy 27,5 mm. Pełnił również funkcję wentylacyjną dla wschodniego pola kopalni: powietrze wpływało szybem *Regis* na poziom V, a wypływało szybem *Wilson*. W szybie *Regis* pracowała maszyna wyciągowa firmy *Siemens-Schuckert* z Wiednia w układzie Leonarda⁹¹.

Młyn solny przy szybie *Regis* składał się z jednej kruszarki szczękowej, stołu sortowniczego okrągłego, 2 śrutowników walcowych, jednego elewatora, dwóch par młynków walcowych systemu *Ganza i Nemellki*, ślimaka i dwóch sit wahadłowych dla odsiewania soli drobnoziarnistej. Napęd młyna przy pomocy 3 silników elektrycznych o ogólnej mocy 84 KM. Specjalne urządzenie służyło do jodowania soli. Wydajność młyna wynosiła 160 ton/8 godzin⁹².

z przybudówką dł. 13,5 m, szer. 4,4 m, wys. 4,8 m i hali wypłat robotniczych dł. 15 m, szer. 13,5 m, wys. 9 m. Zabudowanie młynowe szybu *Regis*: część południowa dł. 17,5 m, szer. 11,5 m, wys. 9,5 m dwupiętrowa, część północna jednopiętrowa dł. 11,2 m, szer. 11,5 m, wys. 6,5 m z pomostem łączącym obie części dł. 14 m, szer. 2,7 m, wys. 2,3 m. Szyb *Regis* wyciągowo-wentylacyjny, wyprawiony murem i drzewem z 7 podszybiami, o przekroju poziomo-wewnętrzny 14,80 m², głęboki 197,7 m”.

⁸⁹ *Protokół z inspekcji Żupy Solnej w Wieliczce w 1937 r.*, s. 10-12, mpis w Dziale Kultury Materialnej Górnictwa MŻKW.

⁹⁰ *Plan ruchu Żupy Solnej w Wieliczce na okres od 1 stycznia 1938 do 31 grudnia 1939 r.*, zbiór prywatny I. Markowskiego.

⁹¹ Tamże, s. 55v. Dane techniczne maszyny: „zespół przetwornicowy składał się z 3 maszyn sprzęgniętych bezpośrednio: silnik napędowy trójfazowy 3000 V, 275/215 KM, 730 obr/min, prądnicą prądu stałego 304/129 KW, 500 V, wzbudnica 4,2/2,2 KW, 110 V; silnik wyciągowy prądu stałego 152/354 KM, 0-500 V, 61,5 obr/min napędza bezpośrednio 2 bębny Ø 3000 x 700 mm, szer. Szybkość podnoszenia do 10 m/sek.”

⁹² Tamże, s. 53v.

Fot. 6. Nadszybie i młyn solny, l. 20. XX w.

Fot. 7. Nadszybie, młyn solny i kolei salinarna, 1922 r.

Wyżej opisane urządzenia szybowe funkcjonowały do lata 1944 r., kiedy to zostały wywiezione przez okupanta na zachód wraz z innymi maszynami i elementami wyposażenia kopalni: „... 30 wagonów kolejowych materiałów, sprzętów, narzędzi i maszyn wraz z rozmontowaną maszyną wyciągową elektryczną szybu „Regis” do Liebenau (Sudety)”⁹³. Część skradzionych łupów wróciła do Wieliczki z końcem 1945 r.⁹⁴

Budynek młyna solnego zburzony został w 1954 r. Zlikwidowano również odcinek torów od szybu do stacji Wieliczka Rynek. Do końca lat 60. XX w. o górniczym charakterze budowli świadczyła jedynie stalowa wieża wyciągowa. Nadszybie pełniło jedynie funkcję hali sportowej. W 1986 r., ze względu na swoje walory architektoniczne i historyczne, umieszczone zostało w Rejestrze Zabytków Nieruchomych województwa krakowskiego⁹⁵.

NAZEWNICTWO SZYBU

W historii funkcjonowania szybu wielokrotnie zmieniała się jego nazwa, będąca efektem przemian politycznych i ustrojowych. Od początku swego istnienia, aż do 1861 r., określenie *Regis* nawiązywało do króla Kazimierza Wielkiego. Czasem stosowano też jego polski odpowiednik - *Królewski*. W XVI w. często do nazwy podstawowej dodawano określenie *Stary*. Podkreślano w ten sposób fakt, iż był on już wówczas najstarszym funkcjonującym szybem, co było istotne przy licznych inwestycjach tego typu zrealizowanych w tamtym stuleciu. Warto dodać, że w opisach inwentaryzacyjnych obiektu rozróżniano wyraźnie część podziemną (wzrobisko górnicze) nazywając je szybem *Regis*, od jego infrastruktury naziemnej dla której zarezerwowane było określenie *Góra Regis*⁹⁶. Po przejściu kopalni Austriacy długo nie zmieniali zastanej nazwy, wprowadzając tylko na mapach i w dokumentacji niemiecki odpowiednik *Tagschacht* (dosłownie: szyb dzienny).

Pretekstem do zmiany wielowiekowej tradycji stało się dopiero zbudowanie nad nim nowego, murowanego nadszybia, powiązane z instalacją pierw-

⁹³ *Dzieje żup krakowskich*, 1988, s. 259.

⁹⁴ Cz. Brzoza: Żupa solna w Wieliczce w latach 1945 – 1949, „Studia Historyczne”, R.XXX, 1987, Z. 2 (117), s. 275 – 289.

⁹⁵ K. Ochaniak: *Architektura nadszybi...*, s. 127.

⁹⁶ Rozróżnienie takie dotyczyło oczywiście wszystkich szybów, zob. Protokoły Komisji Królewskich

szej w kopalni wielickiej parowej maszyny wyciągowej. Wówczas otrzymał imię *Cesarza Franciszka Józefa I*, wypisane na elewacji frontowej budynku (od strony północnej)⁹⁷. Nadaniem tej nazwy upamiętniono również dziesiątą rocznicę pobytu jego cesarsko – królewskiej mości w Wieliczce⁹⁸. Z kolei sześćdziesięciolecie panowania Franciszka Józefa uczczono umieszczeniem dat „1848” i „1908” na ścianie północnej, która zwieńczona została dwugłowym orłem austriackim⁹⁹.

Od lutego 1918 r., na fali nastrojów niepodległościowych i oburzenia na wiadomość o zawarciu traktatu brzeskiego, mieszkańcy Wieliczki spontanicznie usuwali symbole władzy zaborczej znajdujące się na budynkach, gdzie rezydowali przedstawiciele obcej władzy. W ich miejsce zawieszano polskie flagi i symbole narodowe. Szczególne trudności napotkano przy usuwaniu betonowego orła z budynku nadszybia *Franciszka Józefa*. Przy aplauzie zebranego tłumu przystawiono drabiny strażackie i wyrąbano symbol austriackiego panowania. Natomiast zdjętego ze ściany Zamku Żupnego (siedziby C.k. Zarządu Salinarnego) olbrzymich rozmiarów dwugłowego orła, demonstracyjnie niesiono ulicami miasta w kierunku Parku Mickiewicza i tam utopiono w stawie. Na zebraniu urzędników salinarnych oraz mężów zaufania rady robotniczej w dniu 9 XI 1918 r., pod kierownictwem inż. Erazma Baracza, podjęto uchwałę w sprawie zmiany dotychczasowej nazwy wielickich szybów: *Cesarza Franciszka Józefa* i *Arcyksięcia Rudolfa*, przywracając im nazwy historyczne: *Regis* i *Daniłowicza*; jednocześnie przemianowano szyby wydrążone w okresie zaboru austriackiego: *Cesarza Józefa* na *Kościuszki*, *Cesarza Franciszka* na *Paderewskiego* i *Cesarzowej Elżbiety* na *Św. Kingi*¹⁰⁰.

Do kolejnej zmiany nazwy doszło po drugiej wojnie światowej. I tym razem, zgodnie z duchem czasu, nadano mu imię aktywisty Polskiej Partii Socjalistycznej, Stefana Okrzei¹⁰¹. Nie przyjęła się ona w potocznym określaniu obiektu przez załogę kopalni i mieszkańców miasta, niemniej jednak musiała być uwzględniana we wszystkich dokumentach i materiałach kartograficznych. Do pierwotnej nazwy *Regis* oficjalnie powrócono u progu III Rzeczy-

⁹⁷ J. Czernecki: *Szyb cesarza Franciszka Józefa I*, 1907 r., Zb. Spec. MŻKW, fot. nr 1672/4.

⁹⁸ Cesarz zwiedzał kopalnię wielicką 13 X 1851 r.

⁹⁹ K. Ochniak: *Architektura nadszybi...*, s. 124.

¹⁰⁰ S. Gawęda: *Zarys rozwoju i osiągnięć Szkoły Górniczej w Wieliczce (1861 – 1933)*, SMDŻ, 1977, t. VI, s. 110-111; W. Gawroński: *Zarys dziejów szkolnictwa w Wieliczce i okolicy w dobie autonomii galicyjskiej (1867 – 1918)*, „SMDŻ”, 1985, t. XIV, s. 176 – 178.

¹⁰¹ Stefan Aleksander Okrzeja, ur. 3 IV 1886 r. w Warszawie, robotnik, działacz ruchu niepodległościowego. Uczestniczył w zamachu na komisariat policji na Pradze (26 III 1905 r.). Aresztowany przez rosyjską policję, został skazany na karę śmierci.

pospolitej co świadczy o silnym przywiązaniu społeczeństwa polskiego do tradycji. Znamienny jest tu zwłaszcza sposób usuwania symboli zaborczego panowania z elewacji budynku nadszybia w 1918 r., jak również bojkotowanie nazwy narzuconej po II wojnie światowej.

REWITALIZACJA

Na początku lat 90. XX w. - po blisko 50-letniej przerwie w górnictwym funkcjonowaniu szybu *Regis*¹⁰² - zrodziła się potrzeba ponownego jego uruchomienia dla potrzeb narastającego systematycznie ruchu turystycznego.

Do prac rewitalizacyjnych przystąpiono w 1995 r. Z powodu różnorodnych trudności, głównie finansowych, przeprowadzone zostały w kilku etapach. Do 2000 r. wykonano roboty górnicze polegające na przebudowie rury szybowej. Zlikwidowano starą obudowę drewnianą i murową (rabowanie) oraz poszerzono prześwit (przekrój poprzeczny) wyrobiska. Wprowadzono podwójne zabezpieczenie otworu szybowego: obudowę wstępną w formie muru z cegły (o szerokości 38 cm) i ostateczną – betonową (40 cm). Między te dwie warstwy założono folię hydroizolacyjną, a na zewnątrz wyprowadzono rury drenażowe. Podczas tej fazy prac (do sierpnia 2000 r.) przebudowę wykonano do głębokości 145 m (10 m poniżej poziomu III)¹⁰³. Brak odpowiednich środków finansowych spowodował przerwę w realizacji robót do kwietnia 2003 r. Przebudowę ostatniego odcinka (do głębokości 171 m), wykonanie stopy szybowej wraz ze sztucznym rzępiem pod poziomem IV, zrealizowano w latach 2003-2004 r.¹⁰⁴

Po wejściu Polski do Unii Europejskiej rozpoczęto starania o pozyskanie funduszy ze środków *Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka* (działanie inwestycyjne w produkty turystyczne o znaczeniu ponadregionalnym), na dokończenie prac górniczych i wyposażanie techniczne szybu. W celu efektywniejszego wykorzystania obiektu w ramach tego przedsięwzięcia przewidziano udostępnienie najstarszego rejonu kopalni tworząc od podstaw nową Trasę Górniczą. Opracowano projekty pn. *Udostępnienie zabyt-*

¹⁰² Służył w tym okresie tylko do przewietrzania kopalni, jako szyb wdechowy.

¹⁰³ *Dokumentacja powykonawcza przebudowy szybu „Regis” od zrębu szybu do poziomu I Bono*, 1998 r., mpis w KSW; *Dokumentacja powykonawcza przebudowy szybu „Regis” od poziomu I do III*, 2001 r., mpis w KSW.

¹⁰⁴ *Dokumentacja powykonawcza dla przebudowy szybu „Regis” pomiędzy poziomem III i IV*, Wrocław 2005; *Studium wykonalności dla projektu: Udostępnienie zabytkowych wyrobisk Kopalni Soli „Wieliczka” z wykorzystaniem odnowionego XIV-wiecznego szybu „Regis”*, Kraków 2005, s. 47-48.

kowych wyrobisk Kopalni Soli „Wieliczka” z wykorzystaniem odnowionego IV-wiecznego szybu Regis oraz Szlaki nowej przygody w zabytkowej Kopalni Soli „Wieliczka” – uruchomienie szybu Regis¹⁰⁵, wsparte studium historyczno-konserwatorskim, wykonanym przez pracowników Muzeum Żup Krakowskich¹⁰⁶. Po długotrwałych staraniach, umowę o dofinansowaniu podpisano 9 IX 2010 r. Koszt realizacji projektu oszacowano na 53 mln zł, wraz z dotacją Unii Europejskiej w wysokości 19,84 mln zł¹⁰⁷.

Końcowy etap prac remontowych przypadł na lata 2010 – 2012. Obejmował przebudowę podszybi na poziomach I – III, remont budynków nadszybia wraz z ich adaptacją na cele turystyczne i usługowe. Wykonano zbrojenie rury szybowej oraz zainstalowano w niej urządzenia transportowe. Warto nadmienić, że w projektach uruchomienia Regisu, opracowywanych przed 2005 r., przewidywano wyposażenie go w tradycyjne, górnicze urządzenie wyciągowe, obsługujące dwupiętrową klatkę wyciągową o udźwigu 74 osób¹⁰⁸. Ostatecznie, ze względów oszczędnościowych, zwyciężyła koncepcja montażu dwóch bardzo nowoczesnych wind osobowych¹⁰⁹, która uzyskała akceptację Małopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krakowie¹¹⁰. Dla utrzymania górniczego charakteru bryły budynku nadszybia, postanowiono jedynie odtworzyć na jego dachu stalową wieżę wyciągową¹¹¹. Bardzo nowocześnie wyposażono również wnętrza budynków nadszybia.

Niezbędne prace remontowo-adaptacyjne w zabytkowych wyrobiskach górniczych rejonu szybu Regis trwały do połowy 2012 r. Nowo udostępniony fragment kopalni, nazwany „Trasą Górniczą”, obejmuje na poziomie I: chodnik *Boczaniec*, komorę *Boczaniec*, kaplicę Św. Kunegundy, chodnik *Srotyk*, chodnik *Janik*, komorę *Fortymbark*, komorę *Janik Górny*, szybik *Dolny Janik*, chodnik *Gospoda*, komorę *Gospoda*, komorę *Lipowiec*, komorę *Korytno*, po-

¹⁰⁵ Projekty wykonane zostały w 2005 r.

¹⁰⁶ J. Charkot, W. Gawroński, D. Krzysztofek: *Zabytkowe wyrobiska w rejonie XIV-wiecznego szybu Regis w Kopalni Soli Wieliczka* (wraz z dokumentacją fotograficzną), Wieliczka 2008, mpis w Dziale Kultury Materialnej Górnictwa MŻKW.

¹⁰⁷ Całkowity koszt realizacji projektu wyniósł 54101278 zł, z czego 21668719 zł stanowiła dotacja Unijna, zob. „Biblioteczka Wielicka”, Zeszyt 106, Wieliczka 2011, s. 17 – 21; „Panorama Powiatu Wielickiego”, nr 10 (237), Rok XVIII, październik 2012, s. 8.

¹⁰⁸ *Studium wykonalności do projektu: Udostępnienie zabytkowych wyrobisk Kopalni Soli „Wieliczka” z wykorzystaniem odnowionego szybu „Regis”, Kraków, listopad 2005.*

¹⁰⁹ Winda produkcji fińskiej firmy KONE o udźwigu 21 osób każda, poruszają się z prędkością 4m/s.

¹¹⁰ J. Chrząszczewski: *Wybrane inwestycje górnicze i budowlane, prace konserwatorskie oraz badania archeologiczne w Wieliczce w ostatniej dekadzie XX wieku i pierwszej dekadzie XXI wieku*, „Renowacje i Zabytki”, Nr 1 (41), 2012, s. 32 – 62.

¹¹¹ Zrekonstruowana i umieszczona na dachu nadszybia 12 I 2012 r. jako atrapa (nie pełni funkcji użytkowych).

dłużnię *Tanecznicza*, komorę *Tanecznicza*, poprzeczną Karol, komorę *Rzepki* i szybik *Nadachów*, podłużnię *Klemens*, szybik *Klemens* oraz na poziomie II niższym: podłużnię *Klemens*, komorę *Franciszek Karol*, poprzeczną *Karolina* i podłużnię *Przykos*¹¹².

Oddanie do użytku szybu *Regis* i nowej trasy turystycznej nastąpiło w dniu 3 sierpnia 2012 r., natomiast uroczyste poświęcenie przez ks. kardynała Stanisława Dziwisza odbyło się 7 września 2012 r.

J. Charkot, W. Gawroński

HISTORY OF THE *REGIS* SHAFT IN WIELICZKA

Abstract

The object of the study is the history of the oldest shaft – out of shafts that are still operating – of the Wieliczka Salt Mine. Hollowed out in the centre of the town in the middle of the 14th century, it continued to be the main mining shaft incessantly for approx. 600 years. It was the first shaft to be deepened below level I of the mine (18th century). Here, technical novelties in vertical transport were introduced and the first steam winding machine in Wieliczka was launched in 1861 and later an electric one (1912).

The authors present the following issues in detail: construction and deepening of the shaft, modernization of winding machines, the salt mill and the surface infrastructure, changes in nomenclature and revitalization. Available historical sources were used, along with iconographic accounts, mining cartography and technical documentation.

The *Regis* shaft, after completion of renovation work in 2012, started a “new life” contributing to streamlining of tourist traffic in the Wieliczka Salt Mine.

¹¹² K. d'Obyrn: *Kopalnia Soli „Wieliczka” – zabezpieczanie, rewitalizacja, udostępnianie*, „Renowacje i Zabytki”, Nr 1 (41), 2012, s. 70 – 73; „Solanka” – Biuletyn Informacyjny Kopalni Soli „Wieliczka”, styczeń 2012.